

ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ.
ΕΘΝΟ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΙ ΔΕΣΜΟΙ
ΚΑΙ ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗ ΣΧΕΣΕΩΝ
ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΟΑΛΒΑΝΙΚΟ ΣΥΝΟΡΟ

Άννα Νικολάου*

Η διδακτορική διατριβή με τίτλο «*Μνήμη και ταυτότητα στην Ήπειρο. Εθνο-πολιτισμικοί δεσμοί και ανοικοδόμηση σχέσεων στο ελληνοαλβανικό σύνορο*» ολοκληρώθηκε το 2013, στο τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου του Essex, υπό την επίβλεψη των Andrew Canessa και Ewa Morawska. Πρόκειται για μια προσπάθεια διερεύνησης της βιωματικής σχέσης του ανθρώπου με το σύνορο στο χώρο και στο χρόνο. Συγκεκριμένα η εργασία προσπαθεί να αναδείξει το ρόλο της μνήμης στην ανασυγκρότηση των τοπικών ταυτοτήτων και των διασυνοριακών σχέσεων στη μετακομμουνιστή περίοδο των Βαλκανίων. Κεντρικά ερωτήματα αποτελούν: πώς οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται το σύνορο σε διάφορες στιγμές της ιστορίας, πώς οι μεταβολές των συνόρων, ως αποτέλεσμα διάφορων πολιτικών καταστάσεων και γεωπολιτικών ανακατατάξεων, επηρέασαν τις σχέσεις των κατοίκων στις δύο πλευρές του συνόρου και, τέλος, πώς συγκροτούνται οι ταυτότητες και τα σύνορα των ταυτοτήτων (identity boundaries). Η έρευνα διεξήχθη στην περιοχή της Κόνιτσας στο Νομό Ιωαννίνων. Η περιοχή βρίσκεται στο βόρειο τμήμα της οροσειράς της Πίνδου και μαζί με την νότια Αλβανία αποτελούν μια αδιάσπαστη γεωγραφική και πολιτισμική ενότητα.

Θεωρητικές προσεγγίσεις

Η αναδιοργάνωση του πολιτικού χώρου της Ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων, μετά την πτώση του κομμουνισμού, που επέφε-

*Δρ Κοινωνιολογίας.

ρε τη δημιουργία νέων εθνικών κρατών και τη χάραξη νέων συνόρων, η ταυτόχρονη διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η προώθηση υπερεθνικών συστημάτων οδήγησαν στην συστηματική μελέτη συνόρων, εθνοτήτων και ταυτοτήτων στη μετασοβιετική Ευρώπη. Συγκεκριμένα, η αντανάκλαστική (reflexive) επίγνωση αυτών των αλλαγών εκφράστηκε τόσο από τους ίδιους τους ανθρώπους, όσο και από τις κοινωνικές επιστήμες (Sztompka, 2004: 156). Συγχρόνως, ταυτότητες που σχετίζονται μεταξύ άλλων με το φύλο, τη σεξουαλικότητα, την εθνότητα, τη φυλή και οι οποίες μέσω της μεταμοντέρνας θεωρίας έχουν αποκτήσει μια νέα πολιτική σημασία συναγωνίζονται τις ιστορικά προσδιορισμένες έννοιες του κράτους, του έθνους και της ταυτότητας του πολίτη για τον έλεγχο των λαϊκών και ακαδημαϊκών πολιτικών φαντασιώσεων του σύγχρονου κόσμου (Wilson and Donnan, 1998: 1).

Μέσα σε αυτές τις ιδιαίτερες συνθήκες που διαμορφώνονται, η μετανάστευση, η ελεύθερη διακίνηση αγαθών και υπηρεσιών και τα υπερεθνικά οικονομικά δίκτυα συνεπάγονται την πραγματική και συμβολική εξάλειψη των εθνικών συνόρων. Αυτό δε σημαίνει ότι δεν υπάρχουν σύνορα αλλά, όπως επισημαίνουν οι Held και McGrew (2007: 4), σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης, μειώνεται η σχετική τους σημασία ως καθοριστικών ή περιοριστικών παραγόντων της κοινωνικής δράσης και της άσκησης εξουσίας. Παρά τις προκλήσεις και τις πιέσεις που αντιμετωπίζει σήμερα το έθνος-κράτος, οι φυσικές δομές της επικράτειας, της κυβέρνησης και του κράτους δεν έχουν πάψει να υφίστανται στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης (Wilson and Donnan, 1998: 2). Παρότι η παγκοσμιοποίηση έχει αναδειχθεί ως μια ισχυρή δύναμη ενάντια στη δημιουργία και διατήρηση των γραμμών που χωρίζουν τους ανθρώπους, τα σύνορα δε είναι πιθανό να εξαφανισθούν ως παράγοντες με διαρκή επίδραση στα παγκόσμια γεγονότα (Matray στο Davenport, 2005: x). Για παράδειγμα, η στρατιωτικοποίηση του αμερικανο-μεξικανικού συνόρου αποτελεί μια περίπτωση όπου το έθνος-κράτος προσπαθεί να υπερασπισθεί το δικαίωμα του να νομιμοποιεί ταυτότητες και πρακτικές (Kearney, 1998: 125). Συγχρόνως, το σύνορο μεταξύ ΗΠΑ και Μεξικού –που ιστορικά υπήρξε πορώδες– έχει πρόσφατα ενεργοποιηθεί στο πλαίσιο της Βορειοαμερικανικής Συμφωνίας Ελεύθερων Συναλλαγών (NAFTA), δηλαδή την τριμερή συμφωνία μεταξύ Καναδά, ΗΠΑ και Μεξικού, καθώς επίσης και από την αυξανόμενη εξάρτηση των ΗΠΑ από το φθινό μεξικανικό εργατικό δυναμικό που, εξαιτίας του παράνομου

καθεστώς των μεξικανών μεταναστών, γίνεται ακόμα πιο φθηνό (Anderson, O'Dowd and Wilson, 2003: 2).

Το ελληνοαλβανικό σύνορο έχει, επίσης, επηρεαστεί από διαδικασίες που σχετίζονται με τη μεταμοντέρνα πραγματικότητα της παγκοσμιοποίησης (πορώδη σύνορα, μετανάστευση, διασυνοριακή εγκληματικότητα κ.τ.λ.) και της ευρωπαϊκής ενσωμάτωσης. Δε θα πρέπει να παραγνωρίσουμε το γεγονός πως η αντίληψη που επικρατεί για τα εθνικά σύνορα επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από τη περίοδο του Ψυχρού Πολέμου. Ο Ψυχρός Πόλεμος παγίωσε το νέο πρότυπο κρατικών συνόρων μέσα στο πλαίσιο του συνολικού διαχωρισμού της ευρωπαϊκής ηπείρου μεταξύ Ανατολής και Δύσης με αποτέλεσμα τα σαράντα χρόνια μετά το 1945 να συνεχίζουν να διαμορφώνουν την αντίληψη μας για τις πρόσφατες αλλαγές συνόρων (O'Dowd, 2003: 16)

Μεθοδολογία

Για τη διεξαγωγή της έρευνας επιλέχθηκε η πόλη της Κόνιτσας και τρία χωριά του Γράμμου: η Πυρσόγιαννη, το Πλικάτι και ο Αμάραντος, που ακουμπάνε στο σύνορο με την Αλβανία. Η έρευνα βασίζεται στη φαινομενολογική και ποιοτική προσέγγιση της συλλογικής μνήμης. Η συλλογή της μνήμης στηρίχθηκε σε 30 σε βάθος συνεντεύξεις, βασισμένες σε ένα μη δομημένο οδηγό συζήτησης (non-standardised / unstructured interviews) και σε άτυπες συζητήσεις με μέλη των τοπικών κοινοτήτων. Συμπληρωματικά χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της παρατήρησης και συλλέχθηκε ένα πλούσιο εθνογραφικό υλικό μέσα από άρθρα τοπικών περιοδικών, εφημερίδων και συλλογικών τόμων, μνημεία, φωτογραφίες, βιντεοσκοπήσεις και ταξιδιωτικούς οδηγούς. Για τη δειγματοληψία χρησιμοποιήθηκε η τεχνική της χιονοστιβάδας (snowball ή network sampling). Το δείγμα αποτελείται από τις ακόλουθες κατηγορίες: ελληνόφωνοι, αλβανόφωνοι και βλαχόφωνοι Έλληνες, Έλληνες που κατάγονται από την Μικρά Ασία, Αλβανοί μετανάστες εγκατεστημένοι στη περιοχή και Αλβανοί εργάτες που ζουν σε χωριά της Αλβανίας δίπλα στο σύνορο. Η πρώτη επίσκεψη στην περιοχή πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο του 2003, όπου έγιναν οι πρώτες συνεντεύξεις στο πλαίσιο της μεταπτυχιακής μου εργασίας. Ως διδακτορική φοιτήτρια επισκέφθηκα την Κόνιτσα για δεύτερη φορά το Μάιο του 2008 και έπειτα ακολούθησε μια σειρά επισκέψεων μέχρι τον Αύγουστο του 2011.

Μνήμη και ταυτότητα

Οι τοπικές ταυτότητες όπως διαμορφώνονται στο χώρο και το χρόνο αντανακλούν την ιδιαίτερη πολιτική γεωγραφία των Βαλκανίων. Η σχέση των ανθρώπων με το δύσκολο και συχνά δύσβατο περιβάλλον της βόρειας Πίνδου προβάλλει πάντα με ένα μυστήριο και ιδιαίτερα ρομαντικό τρόπο. Μνήμες μιας δύσκολης ορεινής ζωής συχνά αντιπαραβάλλονται με τις απάνθρωπες συνθήκες διαβίωσης στις πόλεις. Το τοπίο, η αρχιτεκτονική, η αγροτο-κτηνοτροφική ζωή, η μετανάστευση και η ανθρώπινη δραστηριότητα επενδύονται με μύθους, μνήμες και ταυτότητες που συχνά διαπερνούν τα πολιτικά και γεωγραφικά σύνορα.

Το σύνορο ακολουθεί τους «φυσικούς νόμους» (βλ. Morehouse, 2004: 24) καθώς τα βουνά και τα ποτάμια σχηματίζουν μια αόρατη γραμμή. Στις δύο πλευρές ξεπροβάλλουν οι διαχωριστικοί σε σχήμα πυραμίδας αριθμημένοι δείκτες. Το σημείο επαφής των δύο χωρών αποτελείται από κοινότητες με λιγότερο εθνικά χαρακτηριστικά αλλά με δυνατούς μεταξύ τους οικογενειακούς, πολιτισμικούς και οικονομικούς δεσμούς, οι οποίοι ανάγονται αιώνες πίσω στην ιστορία πολύ πριν τη χάραξη των συνόρων. Ο όρος «δεσμός» αναφέρεται σε ομάδες με κοινή εθνοτική καταγωγή, οι οποίες, όμως, ανήκουν σε διαφορετικά εθνικά σύνολα (Νιτσιάκος, 2010: 24). Αρκεί να καταλάβουμε ότι οι συγγενικές σχέσεις, η οικονομία και ο πολιτισμός χαρακτήριζαν τη φύση της επαφής μεταξύ των ανθρώπων κατά μήκος των συνόρων. Οι μνήμες δεν είναι αρκετές για να περιγράψουν την αλληλεξάρτηση και τον περίπλοκο ιστό των τοπικών σχέσεων. Από τη στιγμή της χάραξης του το σύνορο ήταν πορώδες, όπως ακριβώς το σύνορο μεταξύ Μεξικού και ΗΠΑ που κατά τον Davenport (2005: 10) στην αρχή λειτουργούσε σαν μια γέφυρα μεταξύ ανθρώπων και πολιτισμών.

Στο ελληνοαλβανικό σύνορο η καθημερινή πραγματικότητα, το εμπόριο, η ανταλλαγή προϊόντων και οι μετακινήσεις των κτηνοτρόφων με τα κοπάδια τους από τα ορεινά στα πεδινά χειμαδιά υποβάθμιζαν διαρκώς τη σημασία του συνόρου και, στην ουσία, αμφισβητούσαν τη νομιμότητά του. Οι ερωτώμενοι κατασκεύασαν μνήμες για τη ζωή γύρω από τα σύνορα, οι οποίες ταιριάζουν με αυτό που χαρακτηρίστηκα περιγράφει ο Giddens για τα παραδοσιακά κράτη. Δηλαδή, τα σύνορα έμοιαζαν περισσότερο με διαιρέσεις ανάμεσα σε επαρχίες παρά ανάμεσα σε κράτη (βλ. Giddens, 1987: 120). Στη λαϊκή φαντασία η περιοχή της Κόνιτσας δεν βρισκόταν στο όριο της

εθνικής κοινωνίας αλλά στην καρδιά ενός ολόκληρου κόσμου που διαπερνούσε τα εθνικά σύνορα και ενωνόταν με το Λεσκοβίκι, την Ερσέκα και τη νότια Αλβανία. Ένας κόσμος προσανατολισμένος προς τα Βαλκάνια και την Κεντρική Ευρώπη. Συγχρόνως, οι επιρροές που έφεραν μαζί τους οι έμποροι και οι λαϊκοί μάστορες από τα Βαλκάνια και την Κεντρική Ευρώπη απορροφήθηκαν από τις τοπικές κοινωνίες με ένα ιδιαίτερα εποικοδομητικό τρόπο. Από αυτή την άποψη οι τοπικές ταυτότητες συγκροτήθηκαν στη βάση της αγροτοκτηνοτροφικής αυτάρκειας, της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής και ενός πολιτισμού που εκφράστηκε μέσα από τα έργα των λαϊκών μαστόρων, όπως επίσης και διαφόρων επιδράσεων από την Κεντρική Ευρώπη, τα Βαλκάνια και τον κόσμο στην τοπική κουλτούρα.

Τα σύνορα παγιώθηκαν και απέκτησαν ιδιαίτερη πολιτική σημασία μετά το 1945. Η περίοδος αυτή στην Ευρώπη χαρακτηρίζεται από πολύ περισσότερα σύνορα και από πολύ περισσότερες ρυθμίσεις όσον αφορά τους ελέγχους διαβατηρίων, την εκπαίδευση, την υγεία και το κράτος πρόνοιας (O'Dowd, 2003: 17). Το ελληνοαλβανικό σύνορο σφραγίστηκε με αποτέλεσμα το σύστημα ανταλλαγής που χαρακτήριζε τη ζωή γύρω από αυτό να διακοπεί βίαια. Μετά το τέλος του Εμφυλίου, η Ελλάδα προσδέθηκε στη ρεαλοπολιτική του Ψυχρού Πολέμου και της συμμαχίας με το NATO (Conway, 2004: 19), ενώ στην Αλβανία ο μαρξισμός-λενινισμός έγινε η καινούργια θρησκεία με σκοπό να αντικαταστήσει όλες τις άλλες θρησκείες. Η φράση «Ζήτω ο μαρξισμός-λενινισμός» (Lavdi Marksizem-Leninizmit) που ήταν γραμμένη στο αλβανικό σύνορο οριοθετούσε αυτό που ο Major (2010: 4) αποκαλεί «τα αόρατα σύνορα της εξουσίας» πίσω από τα φυσικά κρατικά σύνορα. Τα ηλεκτροφόρα σύρματα που φυτεύτηκαν στο χώμα ήταν η φυσική προέκταση άλλων αόρατων συνόρων και μηχανισμών πειθαρχίας, τα οποία γνώριζε ο κάθε Αλβανός πολίτης.

Έτσι, στο συλλογικό τραύμα που δημιούργησε ο Εμφύλιος, ο οποίος συγκλόνισε την περιοχή της Κόνιτσας, προστέθηκε το τραύμα της απομόνωσης και της περιθωριοποίησης. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι ο πολιτισμικός ιστός είναι πολύ ευαίσθητος στις επιδράσεις τραυματογενών αλλαγών ακριβώς επειδή ο πολιτισμός είναι ο θεματοφύλακας της συνέχειας, της κληρονομιάς, της παράδοσης και της ταυτότητας των ανθρώπινων κοινωνιών (Sztompka, 2004: 162). Μετά το σφράγισμα των συνόρων, οι δρόμοι προς τα Βαλκάνια και την κεντρική Ευρώπη έκλεισαν, οι οικονομικές και πολιτισμικές δραστηριότητες διακόπηκαν, ενώ ολόκληρες οικογένειες

χωρίστηκαν. Με άλλα λόγια, καταστράφηκε το πλέγμα οικονομικής και πολιτισμικής ανταλλαγής που χαρακτήριζε τις ελληνικές και τις αλβανικές κοινότητες για αιώνες.

Η εμφάνιση των πρώτων Αλβανών στην περιοχή της Κόνιτσας, μετά το άνοιγμα των συνόρων, ενεργοποίησε σε ορισμένες περιπτώσεις το τραύμα της υστέρησης, του πολέμου, της πείνας και της μετανάστευσης. Σύμφωνα με τις προφορικές μαρτυρίες δεν ήταν λίγοι οι ντόπιοι που προσέφεραν τη βοήθειά τους στους Αλβανούς που περνούσαν τα σύνορα. Η κατάσταση, όμως, δεν ήταν ιδανική. Πολλοί Αλβανοί που αναζήτησαν εργασία στην Κόνιτσα έπεσαν θύματα άγριας εκμετάλλευσης από ντόπιους εργοδότες. Συχνά η έμφαση στον πολιτισμό μας εμποδίζει να δούμε τις δομικές ανισότητες που υπάρχουν στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Όπως πολύ σωστά επισημαίνει η Anthias (2001: 634) η έννοια των «υβριδικών» ταυτοτήτων, όπως παρουσιάζεται μέσα από τη θεωρία της παγκοσμιοποίησης, αποτελεί προβληματικό ερμηνευτικό εργαλείο, καθώς ταυτότητες, όπως είναι η εθνότητα, η «φυλή», το φύλο και η κοινωνική τάξη, συνεπάγονται τη δημιουργία ιεραρχημένων κοινωνικών θέσεων που συγκεντρώνουν εξουσία και άλλους πόρους, Από αυτή την άποψη η προσπάθεια των Αλβανών να ενταχθούν σ' ένα άλλο οικονομικό σύστημα σημαδεύτηκε από τη θέση τους στην τοπική κοινωνία και αναντίρρηση το παράνομο καθεστώς υπό το οποίο εργάζονταν στην ελληνική περιοχή του συνόρου. Οι προφορικές μαρτυρίες τόσο των ντόπιων όσο και των Αλβανών συγκλίνουν στην άποψη ότι οι Αλβανοί εργάτες υπήρξαν θύματα εργασιακής εκμετάλλευσης και, σε ορισμένες περιπτώσεις, ρατσιστικής και ξενοφοβικής συμπεριφοράς, συμπεριλαμβανομένης και της τρομοκρατήσής τους από την πλευρά της αστυνομίας. Είναι πολύ πιθανό το κλείσιμο των συνόρων να είχε ως αποτέλεσμα την όξυνση των πολιτισμικών, γλωσσικών και εθνοτικών συνόρων. Όπως παρατηρεί ο Νιτσιάκος (2010: 63), η πώση του υλικού συνόρου σηματοδότησε την ανέγερση ενός συμβολικού.

Μετά το άνοιγμα των συνόρων έγιναν επίσης προσπάθειες σε θεσμικό επίπεδο ώστε οι κοινότητες να βγουν από την απομόνωσή τους. Η δημιουργία του τελωνείου της Μέριτζιανης αποτελεί -μεταξύ άλλων- μια προσπάθεια αποκατάστασης της γεωγραφικής ενότητας με σκοπό τη διευκόλυνση της μετακίνησης από τη μία μεριά του συνόρου στην άλλη. Παράλληλα, η αδελφοποίηση της Κόνιτσας με την Πρεμετή καταδεικνύει τόσο σε θεσμικό όσο και σε συμβολικό επίπεδο την προσπάθεια ανασυγκρότησης των διασυνοριακών σχέσεων.

Οι ταυτότητες εξακολουθούν να είναι ρευστές και να διαπερνούν τα εθνικά σύνορα. Η χρήση, για παράδειγμα, της ελληνικής και της αλβανικής γλώσσας στο Πλικάτι αποτελεί κύριο γνώρισμα της διγλωσσικής και διπολιτισμικής (bicultural) ταυτότητας της κοινότητας και αναφέρεται στις ιστορικά προσδιορισμένες σχέσεις της με την περιοχή της Ερσέκας. Αν και η γλώσσα παίζει σημαντικό ρόλο στον προσδιορισμό των ταυτοτήτων, είναι κυρίως η θρησκεία αυτή που καθορίζει τις ταυτότητες, γεγονός που σχετίζεται με τον προνεωτερικό χαρακτήρα της συγκρότησής τους. Τόσο η γλώσσα όσο και η θρησκεία χρησιμοποιούνται για να διατηρήσουν τα σύνορα, να τα διαπεράσουν ή ακόμη και να τα εξαλείψουν ανάλογα με το ποιος είναι ο «άλλος» και ποια είναι η θέση του στην τοπική κοινωνία.

Σε γενικές γραμμές, οι άνθρωποι στην περιοχή της Κόνιτσας βλέπουν την Αλβανία τόσο μέσα από το πρίσμα του έθνους όσο και της περιοχής με τα ιδιαίτερα εθνοτικά της χαρακτηριστικά. Όσοι δεν είχαν ιδιαίτερες επαφές με το αλβανικό στοιχείο έχουν συγκροτήσει μια τοπική ταυτότητα που εντάσσεται κάτω από την ευρύτερη ελληνική εθνική ταυτότητα. Από την άλλη μεριά, εκείνοι που τοποθετούν τις ρίζες τους στην Αλβανία ή είχαν αναπτύξει σχέσεις με τις αλβανικές κοινότητες συχνά και ανάλογα την περίπτωση κατασκευάζουν μια λιγότερο εθνική και περισσότερο τοπική εθνοτική ταυτότητα.

Σήμερα η Κόνιτσα βρίσκεται σε αναζήτηση μιας νέας ταυτότητας, η οποία προσανατολίζεται σε προοπτικές και προϋποθέσεις ανάπτυξης μέσα σ' ένα παγκοσμιοποιημένο κόσμο. Η παρουσία των Αλβανών μεταναστών και εργατών από τις γύρω αλβανικές περιοχές συνέβαλε θετικά στον κοινωνικό, οικονομικό και δημογραφικό μετασχηματισμό της περιοχής. Οι Αλβανοί που συμμετείχαν στην έρευνα φαίνεται πως έχουν μεγάλες προσδοκίες από την Ευρώπη. Για αυτούς η Ευρώπη αποτελεί πρότυπο που περιλαμβάνει όλα εκείνα τα οποία στερήθηκαν επί δεκαετίες, δηλαδή την ελευθερία, τη δημοκρατία και την οικονομική ευημερία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (Ενδεικτικά)

- Anderson J., O'Dowd L. and Wilson M.T., 2003, «Why study borders now?», in Anderson J., O'Dowd L. and Wilson M.T. (eds), *New borders for a changing Europe. Cross-border cooperation and governance*, London and Portland, Frank Cass, pp. 1-12.
- Anthias F., 2001, «New hybridities, old concept: the limits of “culture”», *Ethnic and Racial Studies*, 24, pp. 619-641.
- Conway M., 2004, «The Greek Civil War: Greek exceptionalism or mirror of a European Civil War?», in Carabott P. and Sfikas D.T. (eds) *The Civil Greek War. Exceptionalism and silences*, Burlington, Ashgate, pp. 257-277.
- Davenport C.A., 2005, *The U.S.-Mexico border. Treaty of Guadalupe Hidalgo*, USA, Chelsea House.
- Giddens A., 1987, *The nation-state and violence. Volume two of a contemporary critique of historical materialism*, Berkley, Los Angeles, University of California Press).
- Held D. and McGrew A., 2007, *Globalization / Anti-globalization. Beyond the great divide*, Cambridge, Malden, Polity Press.
- Kearney M., 1998, «Transnationalism in California and Mexico at the end of Empire», in Wilson M.T. and Donnan H. (eds), *Border identities. Nation and state at international frontiers*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 117-141.
- Major P., 2010, *Behind the Berlin Wall. East Germany and the frontiers of power*, Oxford, Oxford University Press.
- Nitsiakos V., 2010, *On the border. Transborder mobility, ethnic groups and boundaries on the Albanian-Greek frontier*, New Brunswick, London, Transaction.
- O' Dowd L., 2003, «The changing significance of European borders», in Anderson J., O' Dowd L. and Wilson M.T. (eds) *New borders for a changing Europe. Cross-border cooperation and governance*, London, Frank Cass, pp. 13-36.
- Sztompka P., 2004, «The trauma of social change: A case of Postcommunist societies», in Alexander C. J., Smelser J. N., Eyerman R., Giesen B., Sztompka P., *Cultural trauma and collective identity*, Berkley, London, University of California Press, pp. 155-195.
- Wilson M.T. and Donnan H., 1998, «Nation, state and identity at international borders», in Wilson M.T. and Donnan H. (eds), *Border identities. Nation and state at international frontiers*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 1-30.